

Likimo žaismas – Mariaus Katiliškio *Miškais ateina ruduo*

Marius Katiliškis išėivijos prozoje laikomas kaimo realizmo ryškiausiu atstovu. Ši etiketė dažnai prisegama rašytojams, kurių veikalų siužetai, personažai ir problematika paimti iš Lietuvos ūkininkų gyvenimo. Esame įpratę galvoti, kad ūkininkai, gyvendami taip arti žemės, dirbdami rankomis, apsupti gamtos, yra arčiau tikrovės, neužtušotos iliuzijomis. Iš tikrųjų literatūroje realizmas nėra apsprendžiamas tuo, ką rašytojas pasirenka kaip medžiagą savo kūrybai. Tai, kas skiria realistus nuo kitų srovių rašytojų, yra pasirinkimas atkurti jų pasirinktų charakterių aplinką su fizinėmis ir psichologinėmis detalėmis. Aplinką, kuri skaitytojui yra pažįstama ne intelekto ar fantazijos dimensijoje, bet žmogiškai išgyvenant kliūtis statomas bet kokios aplinkos individui. Realizmo skalė labai plati – nuo Henry Jameso* (Henri Džeimso) salonų iki Solženicyno** *Gulago*. Genialiausi realistai, pvz., Balzakas (H. Balzacas), paverčia žmogaus fizinę aplinką jų aistrų, psichologinių konfliktų, jų tragikos išraiška. Vieni realistai perteikia aplinką, akcentuodami ryškiausias jos detales, išmesdami viską, kas yra neesminio, kaip daro Hemingway'jus (Hemingvėjus), kiti perduoda ją tirštoje tekstūroje, pilnoj spalvų, formų, elgesio niuansų, visus žmogaus pojūčius erzinančių elementų, kaip daro Johnas Updike'as (Džonas Apdaikas)***. Koks bebūtų jų stilistinis priėjimas, visiems realistams svarbi tikrovė ne tokia, kokia ji gali būti, bet tokia, kokia ji yra.

Marius Katiliškis savo kūryboje siekė būti autentiškas ne vien savo pasirinktų personažų buities vaizdavime. Jo ūkininkai, samdiniai, mažų miestelių valdininkai, karo audros išblaškyti ir sužaloti kareiviai ir pabėgėliai socialinėje struktūroje nesugebantys pritaipyti žmonės – visi jie yra daugiau negu peizažo ornamentinės figūros, kaip dažnai pasitaiko mūsų prozoje. Prieškarinis Lietuvos kaimas, kurio aplinka sudaro pagrindą jo geriausiems veikalams – *Užuovėja* ir *Miškais ateina ruduo* – yra daugiau negu nostalgiska kelionė į praeitį. Tiesa, *Užuovėja*, rašytojo žodžiais, gimsta iš prakąsto obuolio skonio, iš žvilgsnio į padangėje keliaujančius debesis, gražinančius praeitų dienų palaimą. Tiesa, Katiliškio gamtos aprašymai sudaro daugiau nei pusę *Miškais ateina ruduo* teksto. Jo kalbos turtingumas liejasi srautu nuo rugių varpos iki miško tankumyno – viskas svaigina jo pojūčius. Tačiau tai ne viskas. Lengva tai pastebėti, lyginant jį su kitu mūsų prozos meistru – Pulgiu Andriušiu. Lyriškas, žaismingas, miniatiūras mylintis Andriušis nuveda mus į saulėtą paežerę, kuri iš tikrųjų yra prarastas rojus, be pavojų ir komplikacijų. Žiogas ir žmogus turi vienodą reikšmę. Andriušio meilė jiems vienoda. Katiliškio gamtos aprašymuose nerasime tokio idiliškumo. *Užuovėjoj* kiekvienos novelės centre yra kaimiečio laukų ar namų darbai. Darbai seka metų laikų ciklą (javai sėjami, pjaunami, kuliami), namuose daromas alus, darbus užbaigus, vyksta tradicinės-ritualinės kaimo šventės (gegužinės, užbaigtuvės). Žmogus neišskiriamas iš šių darbų ciklo, jis suaugęs su žeme, ir asmeniškai pergyvenimai gali valandėlei sudrumsti žmogaus ir žemės harmoniją, bet ne sugriauti ją. Ta harmonija ir yra tikroji „užuovėja“, arba palaima, apie kurią kalba rašytojas knygos pradžioje. Perskaičius šį novelių romaną, atmintyje neišlieka nė vienas išskirtinas charakteris, bet lieka tos harmonijos nuotaika – savotiškai rimta, beveik ritualinė. Andriušio lyrizmui, gamtos personifikacijai nereikalingas žmogus. Katiliškio dramatiškesnė aplinka sukurta ne skaitytojui žavėtis, bet personažų gyvenimui įprasminti. Ūkininkas pažįsta ariamą lauką, kaip savo rankos delną, ir tame pažinime – ne lauko aprašyme – yra *Užuovėjos* prasmė.

Marių Katiliškį domino ne vien praeities kaimo atkūrimas. Novelių rinkinyje *Prasilenkimo valanda*,

* Henri James (1843–1916) – amerikiečių rašytojas, vienas ryškiausių XIX a. literatūrinio realizmo kūrėjų. (Red.)

** Aleksandras Solženicynas (1918–2008) – rusų rašytojas, publicistas, poetas, istorikas, visuomenės veikėjas. Parašė visame pasaulyje garsų romaną apie Sovietų Sąjungą „Gulago archipelagas“ (1958–1968; lietuviškas vertimas – 2009 m.) (Red.)

*** John Updike (1932–2009) – amerikiečių rašytojas, poetas. (Red.)

romane *Išėjusiems negrižti*, *Apsakymuose* matome antrąją jo talento pusę. Jį domino sena romanų problematika, giliausiai paliesta tokių rašytojų, kaip Josephas Conradas (Džozefas Konradas) ar Thomas Hardy (Tomas Hardi)*. Temperamentu Katiliškis giminingas abiem. Problematika susijusi su sprendimais apie žmogaus charakterį. Gyvenime sprendžiame apie žmogų iš jo pasirinkimų vienaip ar kitaip elgtis. Stebėdami, į ką jis veržiasi, su kuo kovoja, ko daugiausia bijo etc, susidarome nuomonę, kad jis – idealistas, egoistas, niekšas ar kilnus. Tie pasirinkimai ypatingai išryškėja krizės valandą, kada nėra laiko svarstyti ar daryti kompromisus. Iš tų pasirinkimų susideda ir žmogaus likimas. Žmogus savosios laimės kalvis, sako sena patarlė. Charakteris yra likimas, teigė Sigmundas Freudas (Zigmundas Froidas). Visa tai atrodo labai logiška. Skaitydami romanus, panašiai vertiname ir sutiktų personažų likimus, iš tikrųjų dar daugiau kreipiame į tai dėmesio, nes romane randame ir poelgių motyvacijas, kurių nežinome tikrovėje. Tačiau kyla klausimas, kiek laisvas yra žmogaus pasirinkimas ir kiek reikšmės turi jame paprasčiausias atsitiktinumas. Likimas glūdi ne vien žmogaus charakteryje, bet ir išorinėse jėgose, kurios jį blaško ir nukreipia jo pasirinktus kelius kita linkme. Josepho Conrado romanas *Lord Jim (Lordas Džimas)* yra ryškus pavyzdys. Jaunas, daug žadantis, pilnas pareigos jausmo herojus, aklos panikos akimirka palieka skęstantį laivą. Jis išgelbsti savo gyvybę ir praranda ateitį. Bandydamas atpirkti vieno momento bailumą, jis nuolat norom nenorom turi įrodinėti savo narsumą. Rezultatas tragiškas – jis tampa savo geriausio draugo sunaikinimo priežastimi, palieka didelę grupę žmonių smurtui ir chaosui. Romanas baigiamas savižudybe. Ironiška, kad karininkas, kuris neapleido skęstančio laivo, pasirodo esąs lengvabūdis žmogus be jokių etinių normų; jis greit pamiršta visą incidentą. Conradas, analizuoja Jimo likimo klausimą. Kiek jis auka savo silpnybių ir kiek savo pareigos jausmo? Kas kaltas – individas ar aplinkybės?

Bendrai paėmus, kalbėdami apie charakterių tragišką likimą romanuose, dažniausiai ir turime galvoj įtampą tarp dviejų egzistencijos polių: žmogaus valios – vidinės ir laisvos – ir aplinkybių, išorinių, determinuotų, būtinų ir laisvą pasirinkimą supančiojančių. Kada rašytojas gerai išlaiko balansą, sukuriamas autentiškas tragiškas herojus. Marius Katiliškis *Prasilenkimo valandoje* ir romane *Išėjusiems negrižti* šio balanso nepasiekia. Jo personažai, karo ir pabėgimo chaoso išblokti iš numatytų gyvenimo kelių, iki galo nesuprantantys, kur srovė juos neša, jaučiantys savotišką kaltę dėl pabėgimo, yra iš esmės pasyvios aplinkybių aukos. Giliau likimo žaidimą jis išvystė savo geriausiame veikale *Miškais ateina ruduo*, kuris balansuoja ties būtinio ir būties romano riba.

Šiame veikale abi Katiliškio talento pusės plačiausiai pasireiškia: konkretus ir sensualus aplinkos sukūrimas ir psichologinė žmogaus kova su likimu. Koks lėtas ir aprašymais perkrautas romanas jis beatrodytų mums iš pirmo skaitymo, *Miškais ateina ruduo* daugiau negu kituose Katiliškio veikaluose dominuoja konfliktai, kylantys iš herojaus asmenybės. Šiuos konfliktus čia ir norime paanalizuoti.

Miškais ateina ruduo intriga labai paprasta. Du klasiški trikampiai – vyras tarp dviejų moterų ir moteris tarp dviejų vyrų – jungiami pagrindinio romano veikėjo jauno medžių kirtėjo, vėliau samdinio, Tiliaus. Jis stovi tarp dviejų impulsų – jaunatviškos, šviesios ir trapios meilės Agnei ir instinktyvios, tamsios ir destruktivios meilės Monikai. Romanas artimas tam žanrui, kuris vokiečių literatūroje vadinamas *Bildungsroman*, o anglų literatūroje kartais vadinama „initiation“* romanu. Tilius veikalo pradžioje yra pilnas energijos, nežinodamas, kur ją išlieti, pilnas svajonių apie ateitį, kuri nėra labai konkreti, ir jausmo, kad jis neįtelpa į siaurus savosios egzistencijos rėmus. Jo kelias per tris metų ciklus – pavasario medžių kirtimo darbus, per vasaros aistros įkarštį ir rudens artėjančią grėsmę – priveda jį prie sąmoningo susidūrimo su savo likimu, apspręstu jo prigimties. Romano gale Tilius sužeidžiamas kulkos, skirtos jo *nemesis** Monikai, iš tikrųjų nesuprasdamas, kodėl visa tai jam atsitiko. Skaitytojai supranta Tiliaus likimą daug geriau, negu jis pats. Tai būdinga romano specifikai: Katiliškis atskleidžia savo herojų ne per dialogą ar per jo mintis, bet pats būdamas viską žinančio pasakotojo pozicijoje. Jis yra Tiliaus jausmų ir veiksmų aiškintojas, advokatas ir teisėjas. Tai stilistinė priemonė, sulėtinanti veiksmo eigą ir manipuliuojanti skaitytojo reakcijomis, ji būdinga daugiau

* Joseph Conrad (1857–1924) – lenkų-britų rašytojas. Thomas Hardy (1840–1828) – britų rašytojas ir poetas. (Red.)

* Angl. iniciacija. (Red.)

* *Nemesis* – pagrindinė skriaudų ir pražūties priežastis, nelaimių šaltinis. (Red.)

devynioliktojo, negu dvidešimtojo amžiaus romanui. Tilius, panašiai kaip Thomaso Hardy *Tess of the D'Urbervilles* (*Tesė iš d'Erbervilių giminės*), yra instinkto auka, naivios prigimties susidūrimas su vidinėmis jėgomis, kurioms jis nežino vardo. Romane *Miškais ateina ruduo* nėra introspekcijos**, nes personažai neturi racionalios analizės įrankių. Jų konfliktai vyksta arenoje, matomoje pro rašytojo, ir tik jo vieno, prizmę.

Tiliaus ir Monikos psichologinė įtampa kyla iš trijų konfliktų sferų. Pirmoji, ir plačiausia, yra jų bandymas išsiveržti iš savo aplinkos, kuri juos užgožia ir žlugdo jų siekimus. Antroji, tai konfliktas su kitais, kurie arba bando jais manipuliuoti (Monikos atveju) arba paprasčiausiai nesupranta (Tiliaus atveju). Trečioji, psichologiškai giliausia, tai konfliktas su savo prigimtimi, erotiniu pradū. Šie konfliktai ir sudaro *Miškais ateina ruduo* dinamiką.

Aplinka yra Virsnių kaimas, atskirtas nuo didžiojo pasaulio tankiais ir tamsiais miškais, pelkėmis, pilnomis gyvačių, vieta, į kurią ir kelias dar naujas, dar pavasario atolaidos uždromas. Jame yra viena žmonių socialinio bendravimo vieta – Gužienės parduotuvė-karčiama, pieninė ir Basiuliškės, gėrybėmis pertekęs ūkis, Monikos vyro Doveikos nuosavybė. Tai siauras veiksmo plotas, iš kurio Katiliškis beveik neišeina. Tiliaus vaikystė, miestelis, į kurį turėtų iškelti Agnė – visa tai romanui neesminga. Kas domina Katiliškį, tai šio užkampio psichologinės implikacijos. Jau Tiliaus vaikystė praėjo uždaro pasaulio ženkle – „Jo vaikystės pasaulį talpniai, sandariai, iš visų pusių juosė miškų padūmavęs lankas“ (p. 104). Atėjęs kirsti miško į Virsnes, svajodamas apie miškininko ar policininko uniformą, Tilius ieško šilumos vyrų kompanijoje, ypač Petro draugystėje ir Gužienės troboje. Nežiūrint alinančio darbo miške, Tilius randa paguodos mažo pasaulio nusistovėjusioje tvarkoje: „Negausus įvykiais jo gyvenimas susiklostė tam tikrais, aiškiai regimais sluogsniais, įsiraizė savitomis formomis ir išsidėstė keliose vietose“ (p. 36). Ta tvarkingai susiklosčiusi tikrovė šiurpuliu nukrečia Tilių, panašiai kaip Moniką, kuri vėly vakarą supranta, kad Virsnių pieninė yra jos galimybių kelio galas. Noras pabėgti iš tamsaus miško lanko nuveda Moniką į vedybas su Doveika, vedybas apskaičiuotas, materialiai viliojančias vedybas, kurios virsta nepakenčiamu narvu:

Ji svarstė ramiai savo nueitąjį kelią, vienu ryškiu vaizdu prikeldama eilę kitų, tampriai susietų visumon ir sudarančių tartum tvorą, be spragų ir be vartų taisyklingu lanku apjuosusių žemės plotelį. Pati stovėjo jo vidury. Išėiti ji negalėjo. Tik bandyti lipti per statinius, kurių viršus dargi apnarpliotas spygliuota viela ir nubarstytas sudaužytų butelių šukėmis. Arba kastis pro apačią. Bet vienu ir kitu atveju sveika ir nepaliesta negalėjo tikėtis prasmukti. (p. 314)

Aplinka čia apibūdinama kalėjimo įvaizdžiu, kas atitinka Monikos dvasios stovį. Katiliškis nori parodyti, kaip veržlią sensualią moterį slopina siauri jos kasdienybės rėmai. Parodo ją kaip asmenį be ateities iliuzijų. Tik keistokai atrodo žodžiai „svarstė ramiai“. Tai sugestijuoja* ne desperaciją, o rezignaciją prieš neišvengiamą katastrofą, šį sąmoninį artėjančio pavojaus nujautimą turi ir Tilius, išeidamas į Basiuliškes, – nuotolis tarp jo ir Agnės darosi didesnis, negu vien fizinis nuotolis. Tą jaučia ir Agnė, kurios pirmos meilės apsvaigimas perduodamas gaivalingu noru sūpynėse iškilti virš tamsių medžių viršūnių. Doveikos šlubasis piemuo, lojalus mirusiai pirmajai Doveikos žmonai, kartas nuo karto pabėga iš Basiuliškių ir nuolatos Doveikos parvežamas atgal.

Katiliškio personažų fizinės charakteristikos irgi turi suvaržymo, apribojimo ženklų. Petras primena darbo arklį („Rodos, jį būtų kas spaudęs iš viršaus negailestingu, akmeniniu svoriu.“ (p. 19) Tilius primena jauną žirgą, ant kurio kažkas užmetė sunkius pavalkus. Visa tai skaitytojui sudaro pakartotiną įspūdį, kad šis miškų apsuptas užkampis yra daugiau negu konkreti vieta. Katiliškio dažnai kartojami tankumos, neišbrendamumo, izoliacijos ir monotonijos įvaizdžiai sukuria atmosferą, kurioje žmonių jausmai nustoja racionalių dimensijų ir išsiveržia primityvia jėga. Šiais atvejais Katiliškis priartėja prie D. H. Lawrence'o (G. H. Lorenso):

Tai buvo popietė, keista susiklosčiusių raštų įvairumu ir bauginanti slogia didybe. Kada žmonės vaikšto kaip lunatikai, staigiai pakylą iš guolio, tiksliai apskaičiuotais judesiais ir kaip vaidiniai sumirgą išvargintose akyse. Vienas kito nerasdami, apsilenkdami, nepataikydami į žingsnius, neapkęsdami ir

** Introspekcija – savistaba, psichologijos tyrimo metodas, specialus savo sąmonės būsenų ir procesų stebėjimas. (Red.)

* Sugestijuoti – įteigti. (Red.)

geisdami vienas kito. Geisdami šturpiai ir iki kraujo. Alkani ir ištroškę, grobiui paruoštais nagais ir pagaląstomis iltimis. Tam panaudodami visus pojūčius, prikeldami ir prisišaukdami išblėsusius ir primirštus instinktus pačiose primityviausiose jų formose. Iš prakaito ir kraujo kvapo, iš mosto ir atodūsių, iš neramaus akių žvilgsnio ir godžiai išplėstų šnervių atsekami pėdsakai, ir prasideda vytis.

Visai arti, arčiau, negu iš tikrųjų, glaudėsi viena prie kitos tarpmiškės sėdybos. Vienu žvilgsniu apžvelgiamos ir vienu apvedimu uždarytos ankštame rate. (p. 338–339)

Ši popietė ir antspauduoja Tiliaus ir Monikos likimą. Lanko ir kraujo įvaizdžiai nuolatos atsikartoja jų santykiuose. Jie negali pabėgti iš judviejų pasaulį juosiančio lanko, nei nuo kraujo šauksmo. Jų leitmotyvui, – daina „Balandėlės nė daigelis nedygo...“ (p. 432) – kito skyriaus pradžioje gūdžiai atliepiama „žemė džiūvo ir skeldėjo iki kraujo“ (p. 433). Toje žemėje daigai pasmerkti mirčiai, – tai Tiliaus ir Monikos meilės įvaizdis.

Tiliaus ir Monikos konfliktas su aplinkiniais kyla dėl to, kad jie jaučiasi skirtingi nuo kitų. Jie jautresni kitų elgesio niuansams. Tiliui nėra lengva tarpe grubokų, žemiškų medkirčių, kurių norai ribojasi uždariu ir šeštadienio vakaru Gužienės užkeigoje, kur jie randa grupės šilumą, apsvaigimą pigiu alkoholiu, kur jie mėgaujasi vienas kito erzinimu, be rimtų išpuolių. Dėmesio centre dažnai yra gležnutė Agnė, viliojanti ir nepasiekiamą. Vyrams Špico kėsinimasis į Agnę atrodo tik kvailai juokingas, o Tilius negali pakelti net minties, kad Agnės trapumas gali būti paliestas vulgarių Špico gestų. Už Špico primušimą Tilius patenka į kalėjimą ir tuo užsikerta kelią į valstybinę tarnybą. Vyrų muštynės Gužienės užkeigoje yra įprastas dalykas. Tiliaus agresyvumas nėra pavydo išraiška – tuo momentu jis dar negalvoja apie Agnę kaip apie mylimą merginą – tai jautrumas silpnesnei, neturinčiai apsigynimo ginklų būtybei.

Tiliaus jautrumas išryškėja ir kitame kardinaliai skirtingame romano epizode. Norėdamas nupirkti Agnei dovaną – kvėpalų, Tilius atsiduria vaistinėje, kur „tartum balta peteliškė“ Agotėlė, ilgais permatomais pirštais liečia spalvingas, magiškas bonkutes su egzotiškais etiketėmis. Nuo Tiliaus kaktos ritasi dideli prakaito lašai, nes jis supranta neturįs užtektinai pinigų užmokėti net už šios magikos dalelę. Bet jis žino, – ši viena detalė užakcentuoja Tiliaus vidinį pasaulį – kad pigesnis odekolas netinka Agnei. „Odekolonu dvelkė nuskusti karininkų sprandai.“ (p. 204).

Panašiai Monika reaguoja į detales. Sutiktas Doveika jai atrodo didesnis už savo aplinkumą. Jis geriau už kitus žino, kaip apseiti su jaunosiomis moterimis. Doveika sugalvoja jai padovanoti lovą. Apsupta linksmo kikenimo, Monika nusprendžia savo ir Doveikos ateitį:

Staiga ji pajuto gaižią neapykantą šiam žilam blevyzgai, neprašytam geradėjui. šleikštumas atlipo iš vidaus ir sustojo gerklės viduryje, tartum ji būtų apsivalgiusi sacharinu pasaldintais obuolių virėsiomis. Ji pažvelgė į jo mažas ir darbo nesuvargintas rankas ir pajuto jų prisilietimo šaltį taip gyvai, taip purtančiai, jog niekad jo vėliau nebeatsikratė. (p. 221)

Nė vienas *Miškais ateina ruduo* charakteris nesueina su kitais į atvirą konfliktą. Išskyrus turtingą Doveiką, į kurį žiūrima su nepasitikėjimu, kiti trys – Tilius, Agnė ir Monika neturi antagonistų, stojančių prieš jų siekimus. Psichologinis konfliktas kyla iš bejėgiškumo, žiūrint ateičiai į akis. Romane, kuris pilnas neišsipildžiusių norų, tramdomo, tylaus pykčio, išorinių konfliktų nedaug: Špico primušimas (Tiliaus darbas), Doveikos nuskriausto kaimyno Vargdienio kerštas (jis du kartus padega Doveikos ūkį), Doveikos pasikėsinimas į Moniką (peršaunamas Tilius) ir Vargdienio nušovimas. Išskyrus muštynes Gužienės namuose, kiti smurto elementai susieti su Doveikos asmeniu. Jo portretui Katiliškis naudoja daugiausia hiperbolių. Iki to momento, kai Doveika nusprendžia „nupirkti“ Moniką, viskas sekasi jam net per daug gerai. Jo ūkis taip pertekęs visomis gerovėmis, kad kartais primena pasaką. Javai, gyvuliai, net maistas ant stalo – viskas kaip iš gausybės rago. Atėjęs per miškus į paprastą sodybą bernauti, Doveika netrukus veda šeimininko dukterį (Katiliškio nupiešiamą kaip karikatūrą) ir ilgainiui tampa turtingiausiu žmogum visoj apylinkėj. Doveikos aistra – dominuoti, traktuoti kitus kaip daiktus. Monika jam reikalinga kaip kompensacija už metus, praleistus su ypatingai negražia, labai menko proto moterimi. Monika turi jam priklausyti ir todėl, kad ji patraukia visų akį: palyginus su kitomis moterimis, ji rafinuota, ir visi jam jos pavydės. Monika bus žibantis namų papuošalas. Galiausiai, žinoma, įvyksta visiškai priešingai. Monika išteka iš

materialinių apskaičiavimų ir nuobodulio, ir Doveika jai tampa daiktu. Tvarkingai sudėstyta savajame pasaulyje Doveika pradeda jaustis nesaugus. Jis nėra toks kvailas, kad galvotų, jog šautuvas ir sarginiai šunys apsaugos jo žmoną nuo pagundų. Taip Doveika atsiduria savo paties susikaltam narve. Monikos abejingumas paralyžuoja visą jo energiją, suardo rūpestingai išdirbtus planus ir priveda jį prie smurto.

Monikos jausmas Tiliui primena karštligę. Katiliškis aprašo ją vaikščiojančią po namus tartum rūke nors lauke spigina saulė. Visos mintys ir veiksmai nukreipti į vieną degantį tašką – Tilių. O Tiliui visa tai yra kažkas nuostabaus, ne jam skirta. Monika ir viliojanti, ir gąsdinanti, bet daugiausia – nesuprantama. Pirmas jos pamatymas Tiliui atrodo nerealus:

Kaip patikusi šeiminkė? Naujoji šeiminkė. Ir tai skambėjo keistai, beveik nesuvokiamai. Kad tokia moteris galėtų būti jo šeiminkė, jam pasirodė lygiai nepaprasta ir netikėtina, kaip turėti tokią merginą. Vaikščioti su ja, kalbėti. Gal net mylėti ją? (p. 99)

Sekant akimis nutolstantį Doveikų vežimą, žinant kad rytoj jis išeis į Basiuliškes, jam sunku užfiksuoti mintyse ir jos išvaizdą:

Jos pavidalas tai traukėsi, tai tįso, tartum žiūrint pro langą, kur įdėtas prastos gamybos stiklas, nevienodais sluogsniais susiklostęs ir bjauriai sudarkęs daiktus ir žmones. (p. 99)

Monika Tiliui paslaptinga taip, kaip jos radijo muzika sklindanti pro langą į vakaro ramybę. Niekas jo praeityje neparuošė būti žmogumi sau, kontroliuoti savo likimą. Agnei jis buvo globėjas, jį priklausė jam be reikalavimų. Kad galima viską rizikuoti dėl laimės akimirkos, jam net į galva neatėjo. Monika jam viso jo pasaulio sukretimas. Kartu ir manija, ir savęs praradimas:

Jis nebeprisiklausė sau – Telesforas Gelažius, didelėmis, kietomis rankomis Doveikos samdiny.

Ar jis buvo kada kitoks? Ar jis kada sau priklausė? Nė vienos šviesesnės dienos nebeprisiminė tame atminimų rate, teturinčiame dviejų sprindžių skersmenį. Jis ir nebetikėjo, kad kitaip galėtų būti. Kad žmogus tėra sau ir niekam kitam. Kad jis nesaistomas kietų, negailestingų lankų, vadinamų visokiais vardais. Vienas jų vadinamas – meilė. Gal jis ir buvo tuo vardu, tasai gaižios, karčios druskos ėdimas, nenuplaunamas ir nenutrinamas. Pakeliąs iš guolio naktų glūdumoj. Ir kartais pavedąs po kirčiu žudikiškos rankos. Pastatąs ir paliekąs bejėgiam sustingime, atėmus valią pajudėti ir pabėgti. Taip sapnas nusiaubia žmogų ir pabudime jis dreba, šalto prakaito lašais išpiltas ir tebedunksinčia iš siaubo, dar neatsikvošimo, širdim. (p. 410–411)

Jei ne žodis meilė, galima būtų galvoti, kad čia aprašomi kalinio košmarai. Katiliškis taip aprašo Tilių tą momentą, kai jis palieka Agnę, pavasario sapnus ir vaiko iliuzijų pasaulį. Vaiko iliuzijas, nes jis – „suaugusį vaizdavosi kaip savarankų ir nieko nebojantį. Jam toli iki to. Jį šaukė, ir jis ėjo. Ir ėjo, vedinas vienui vieno balso – nežinojimo.“ (p. 411) Nežinojimas čia turi daugiau negu vieną prasmę. Tilius nežino, kas jam atsitiks, jis nežino, kiek toli jį nuves aistra Monikai, jis nežino, jei taip galima pasakyti, į ką jis pavirs. Tilius slepintis Monikos dantų žymes po darbo marškiniais, yra svetimas pats sau. Šis vidinis konfliktas ir yra Tiliaus charakterio ir *Miškais ateina ruduo* šerdis.

Daug stipresnė ir save daugiau pažįstanti Monika irgi jaučia meilę, kaip naštą, kaip aitrų skonį. Gulėdama „nukryžiavimo padėtyje“, ji laukia rankos:

Kieta, sunki ta ranka turėtų būti, apkabinanti geležiniu lanku ir nebeatleidžianti. Galinti pasmaugti, uždusinti, užgniaužti žadą. Nieko neklausianti ir nebojanti. Imanti ir pasiimanti, kas jei reikia. (p. 323)

Tas pats lankas, pritraukiantis, grėsmingas ir neišvengiamas, apsupa ir jungia Tilių ir Moniką. Tame rate jie kartu suokalbininkai ir priešai. Monikos prisirišimas prie Tiliaus paženklintas tuo pačiu kraujo ir druskos ženklų:

Po kieta, sudirbta oda ji pajuto jo kraują, lyg jis būtų aptaškęs jos veidą ir pasilikęs sūriu skoniu ir nenutrinamai, visam laikui. (p. 323)

Monika trokšta laisvės ir užsidaro narve. Toks visų trijų *Miškais ateina ruduo* personažų likimas. Net ir Agnės, dar taip arti vaikystės žaidimų esančios, išaugimą į moterį (tai jau romantiškoje tradicijoje įvyksta per vieną audringą naktį su Tiliu) Katiliškis apsupa niauroka, lemtinga atmosfera. Tas vakaras panašus į Monikos ir Tiliaus karštą ir plėšrią vasaros popietę:

Tai buvo vakaras iš tokių, kurių metų bėgyje nepasitaiko daugiau, kaip trys ar keturi. Koks nutinka

prieš pjūtį, prieš didžiuosius darbus, išeinant į lauką sėjai. Ir išleidžiant vaikus į platų pasaulį painiais klaidžiais keliais. Vakarais prieš didelius įvykius, kuriems nelemta pasikartoti. Kaip nėra pakartojama jaunystė ir nėra pakartojama mirtis. Aptraukęs kaktą sūriais lašais, suliejęs pirštus drėgme ir odos ląsteles padaręs kraupiai jautrias ir imlias niekad nepatirtiems pojūčiams. (p. 230)

Šių dienų skaitytojui Katiliškio tonas gali atrodyti perdėtas. Tie „dideli įvykiai“ yra merginos pirmoji naktis su vyru, šių dienų romanuose neturinti didesnės reikšmės nei išsikraustymas iš tėvų namų ar kokia kita buitinė detalė. Romanuose, parašytuose praeitame šimtmečiuje ir šio šimtmečio pradžioje, lytinis instinktas nebuvo vulgarizuojamas. Esminis skirtumas – ne tai, kaip detalčiai rašytojas aprašo veikėjo lytinį aktą ar impulsus. Thomas Hardy ir D. H. Lawrence'as abu rašo apie instinktą kaip esminę žmogaus likimo dalį. Hardy rašo devyniolikto amžiaus stiliumi, viską pridengdamas simboliais ir skaitytojui palikdamas savo vaizduotėje atkurti detales. Lawrence'as viską detalizuoja. Ką jie turi bendro ir kuo jie skiriasi nuo „bestseller“ rašytojų šiandien, yra tai, kad jie žiūrėjo į žmogaus lytinę prigimtį su nuostabos, pagarbos ir baimės mišiniu – tuo, kas angliškai išreiškiama vienu žodžiu – *awe*. Tiems rašytojams tai nebuvo žaidimas ar rafinuotas namų sportas. Katiliškio gyvenimo vizija, kaip ją matome *Miškais ateina ruduo*, yra gimininga jiems. Tiliaus ir Monikos istorija jam nėra nuobodžiaujančios, Virsnių kaimo *femme fatale** afera su gražiu bernu. Katiliškio dėmesys yra nukreiptas ne į tai, kas faktiškai atsitinka, bet kaip tai atskleidžia personažų vidinę įtampą, kaip instinkto primityvi jėga formuoja ir deformuoja jų likimą. Daugiau nei aplinkos, daugiau nei tarpusavio konfliktų, jie yra aukos vitališkų, vidinių jėgų, kurių jie nei gerai supranta, nei gali kontroliuoti. Realistiniame, psichologiniame romane žmogaus laisva valia atsiduria nuolatiniame įtampoje su išorinėmis ir vidinėmis problemomis, jis yra už racionalizavimo ribų. Ta prasme *Miškais ateina ruduo* yra vienas iš nedaugelio mūsų literatūros romanų, kur asmenišką laimės troškimas nėra nei stilizuojamas nei sociologizuojamas.

Geras romanas gali būti analizuojamas iš daugelio išeities taškų. *Miškais ateina ruduo* bus skaitomas jau vien dėl Mariaus Katiliškio turtingos ir puošnios kalbos. Dėl jo įvaizdžių, kuriuos nuvokiame daugiau pojūčiais negu proto analize. Ir dėl to, kad Katiliškis mato žmogų, Josepho Conrado žodžiais, kaip „tamsiąją mįslę“. Iš tikrųjų mes nepažįstame nei savęs, nei kitų, nei savo likimo. Romano paskirtis yra iškristalizuoti tikrovę estetinėmis formomis. Tai, be abejo, ne vienintelė romano definicija.

Mariui Katiliškiui vargu ar rūpėjo definicijos, jam rūpėjo žmogus ir jo likimas. Dėl to jo kūryba yra ir bus skaitoma.

Marius Katiliškis, *Išėjęs negrįžti*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1986, p. 146–158.

* Pranc. fatališka moteris. (Red.)